

Barcelona i la indústria de les indïanes. Una presentació

Àlex Sánchez

Entre el 19 d'octubre de 2010 i el 15 de febrer de 2011, el Seminari d'Història de Barcelona de l'Arxiu Històric de la Ciutat, sota la iniciativa de Ramon Grau, va organitzar un curs dedicat a la indústria de les indïanes a Barcelona entre els decennis de 1730 i de 1850. Era la primera vegada, que en tinguem notícia, que la història d'aquesta indústria es convertia, a casa nostra, en subjecte d'una aproximació alhora general i sectorial. En efecte, al llarg de quatre mesos, catorze investigadors de diverses especialitats –historiadors de l'economia, de la cultura tècnica i científica i de l'art i l'arquitectura– van analitzar a fons una activitat manufacturera que va tenir un paper clau en els inicis de la industrialització a Catalunya. Setmana a setmana, tot allò que calia saber sobre les indïanes va ser exposat i debatut en les conferències dels dimarts, des dels aspectes artístics i tècnics que hi havia rere el procés de producció de les teles de cotó estampades, fins a les qüestions econòmiques que feien possible la seva fabricació i comercialització, passant per l'impacte que va tenir aquesta indústria sobre l'estructura social i l'espai de la ciutat. Els resultats d'aquest curs és el que ara us oferim com a volum 17 de la sèrie *Barcelona Quaderns d'Història*.

L'objectiu d'aquesta presentació és lògicament fer un balanç del que va ser el curs, però no es limitarà a presentar breument el contingut de cadascuna de les aportacions que conté el volum, com correspon en la introducció d'una obra col·lectiva. Intentarà també oferir, com a marc previ, una breu visió de conjunt de l'evolució de la indústria de les indïanes, recollint, com és natural, bona part de les aportacions que s'han fet en les sessions del curs. Amb aquesta síntesi inicial pretenem avaluar la contribució d'aquella activitat productiva a la industrialització de Barcelona i fixar el lloc que la capital catalana ocupa dins la història general de la industrialització europea.

* * *

L'aparició de la manufactura d'indïanes a Barcelona es produeix entre els anys 1736 i 1738 amb la creació de les primeres fàbriques a la ciutat. La constitució de les empreses *Jacint Esteve i Cia.*, *Antoni Serra i Cia.* i *Bernat Glòria i Cia.*¹ va convertir Barce-

1. Sobre les primeres fàbriques i l'aparició de la nova manufactura: Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «Empresari i capitalista a la manufactura catalana del segle XVIII. Introducció a l'estudi de les fàbriques d'indïanes», *Recerques*, 4 (1974), pàg. 19-57; Roger ALIER, «La fàbrica d'indïanes de la família Canals», *Recerques*, 4 (1974), pàg. 59-91; Àlex SÁNCHEZ, «La era de la manufactura algodonera en Barcelona, 1736-1839», *Estudios de Historia Social*, 48-49 (1989), pàg. 65-114; James THOMSON, *La indústria d'indïanes a la Barcelona del segle XVIII*, Barcelona, L'Avenç, 1990, pàg. 7-59 («Els orígens de la indústria d'indïanes a Barcelona»); i *Els orígens de la industrialització a Catalunya. El cotó a Barcelona, 1728-1832*, Barcelona, Edicions 62, 1994, pàg. 62-129.

lona en una de les ciutats europees que participaren en la segona onada de difusió d'aquesta manufactura al continent, la del primer terç del segle XVIII. Una "indústria nova" que, seguint un procés típic de substitució d'importacions, sorgeix en un context caracteritzat, en primer lloc, pel consum creixent d'aquestes teles vingudes de l'Índia i l'Orient Mitjà, que eren més higièniques, còmodes i, sobretot, vistoses que les tradicionals de llana, i, en segon lloc, pels intents de les monarquies europees (inclosa l'espanyola) de prohibir-ne la importació i l'ús.

Les prohibicions responien a conflictes d'interessos amb les indústries tradicionals de la llana i la seda, que estaven patint la competència directa d'aquests teixits nous. L'efecte aconseguit per la política prohibicionista fou en bona part el contrari del que es pretenia, ja que va estimular l'aparició d'una manufactura nova per a la qual existia ja una demanda prèvia.

A Catalunya, des del final del segle XVII i en les primeres dècades del XVIII, el consum d'indianes i altres teles de lli i cotó era important, com sabem pels inventaris de botigues i els informes governamentals.² Aquest consum oferia una nova oportunitat de negoci a les persones que estaven en contacte directe amb la importació i venda d'aquests teixits, en especial els comerciants i botiguers de teles. Ells van ser els impulsors de les primeres iniciatives empresarials.

Però per fer funcionar les noves fàbriques es requeria no sols capital, sinó també coneixements tècnics. Fabricar teixits de cotó no era un problema, perquè la tradició artesanal era molt potent a Catalunya. El problema era l'estampació. La manca de coneixements en aquest terreny va fer necessari recórrer inicialment a tècnics estrangers (francesos, suïssos, alemanys i suecs) que fossin capaços d'ensenyar els "secrets" de l'elaboració dels colors i la forma de fixar-los a les teles. Impulsada per la iniciativa privada, la nova manufactura sorgia així com una combinació de capital mercantil, treball artesanal i tècniques estrangeres.

A partir d'aquestes premisses, la manufactura de les indianes va ser capaç de créixer de manera espectacular fins a convertir-se al final del segle XVIII en la primera indústria de la ciutat. Tots els indicadors mostren un procés expansiu molt dinàmic. Així, com es pot veure a la *taula 1*, les 3 fàbriques del 1738 s'havien convertit en 22 el 1768 i en 84 el 1791, mentre que el nombre de treballadors passava dels 300 del 1738 als 2.500 del 1768 i als prop de 12.000 del 1791, xifra que segurament es va superar en els bons anys de 1802-1804.³

El creixement no va ser lineal, sinó que va alternar fases de forta expansió amb d'altres de crisi o estancament, i cal inserir-lo en el procés de desenvolupament que va experimentar l'economia catalana en el segle XVIII, les arrels del qual s'han de buscar en l'especialització agrícola (viticultura), l'expansió comer-

2. THOMSON, *Els orígens de la industrialització...*, pàg. 73-89; i sobretot els treballs de Lídia TORRA, «Comercialización y consumo de tejidos en Cataluña (1650-1800)», *Revista de Historia Industrial*, 11 (1997), pàg. 177-196; «Pautas de consumo textil en la Cataluña del siglo XVIII. Una visión a partir de los inventarios *post-mortem*», dins J. TORRAS i B. YUN (ed.), *Consumo, condiciones de vida y comercialización en Cataluña y Castilla, ss. XVII-XIX*, Junta de Castilla y León, 1999, pàg. 88-105; i «Cambios en la oferta y la demanda textil en Barcelona (1650-1800)», *Revista de Historia Industrial*, 22 (2002), pàg. 13-44, a més de l'inclòs en aquest mateix volum.
3. Dades més generals sobre l'evolució de la manufactura d'indianes barcelonina: SÁNCHEZ, «La era de la manufactura algodonera en Barcelona...», i «Barcelona, ¿capital de la manufactura cotonera europea?», ponència presentada al XI Congrés d'Història de Barcelona (en curs de publicació dins *Barcelona Quaderns d'Història*, 19); THOMSON, *La indústria d'indianes...*, pàg. 63-131 («Comparació a nivell internacional de la indústria catalana d'indianes»); i *Els orígens de la industrialització...*, en especial els capítols V i VI.

Taula 1. La manufactura de les indians a la Barcelona del segle XVIII

Any	Fàbriques	Telers	Taules	Obrers	Indians (metres)	Teles de lli (metres)	Total (metres)
1740	3	100		300			
1768	22	634		2.500			1.430.000
1784	79	2.280	1.019	8.251	5.190.000	5.125.000	10.215.000
1791	84	2.628		11.848	2.036.000	4.816.000	6.852.000
1797	89	2.800		6.590	3.355.000		3.355.000

cial (obertura a l'Atlàntic) i el renaixement de l'economia urbana. Aquests factors estimularen l'augment de la població, el creixement de la manufactura i un increment de la renda, que, a més –i això fou molt important com a estímul al desenvolupament del mercat– va anar acompanyat d'una distribució més equitativa.⁴ Aquest darrer fet ja es recollia al *Discurso sobre la Agricultura, Comercio e Industria del Principado de Cataluña*, patrocinat per la Junta de Comerç de Barcelona el 1780:

...aunque habrá otros países en que se encierre mucho más oro y plata [que en Cataluña], no lo habrá quizá en toda Europa en donde más bien repartidos se hallen estos metales.⁵

Vista a llarg termini, l'evolució de la manufactura cotonera barcelonina es pot dividir en tres grans etapes, que sintetitzem a continuació.

*

La primera etapa, d'arrencada i primera consolidació del sector, va des de l'aparició de les primeres fàbriques el 1736-1738 fins a la promulgació de les *Ordenanzas para las fábricas de indianas, cotonadas y blavetes de Cataluña* (1768) i la posada en marxa de la *Companyia de Filats de Cotó* (1772); dues iniciatives que intentaven regular, en benefici de les grans empreses, un sector que fins aquell moment s'havia desenvolupat al marge dels gremis i amb el suport institucional en forma de franquícies i privilegis individuals. Són els anys del primer creixement, que la consoliden ja com una indústria important a Catalunya i Espanya, durant els quals s'organitza sota els principis de la manufactura centralitzada i capitalista.

Les fàbriques d'indians eren veritables protofàbriques, és a dir, empreses de notables dimensions caracteritzades per la concentració de la mà d'obra i la

4. Sobre el desenvolupament de l'economia catalana al segle XVIII i la seva vinculació amb la manufactura d'indians: Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona, Edicions 62, 1968, vol. III i IV; «La Catalunya industrial: reflexions sobre una arrencada i sobre un destí», *Recerques*, 3 (1974), pàg. 7-22; Jaume TORRAS, «L'economia catalana abans del 1800. Un esquema», dins Jordi NADAL (i altres), *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1994, vol. I, pàg. 13-38; «La Catalunya preindustrial», dins *La primera revolució industrial a Catalunya. Cent cinquanta anys del ferrocarril de Barcelona a Mataró (1848)*, Barcelona, Fundació Jaume I, 1997, pàg. 7-29; i Àlex SÁNCHEZ, «Els orígens de la industrialització, 1750-1832», dins Jordi NADAL, Josep M. BENAUL i Carles SUDRIÀ (dir.), *Atlas de la industrialització de Catalunya, 1750-2006* (en curs de publicació).
5. JUNTA DE COMERÇ DE BARCELONA, *Discurso sobre la Agricultura, Comercio e Industria del Principado de Cataluña* (1780), edició a cura d'Ernest Lluch, Barcelona, Alta Fulla, 1997, pàg. 53.

divisió del treball (es comptabilitzaven fins a 19 activitats o feines diferents en el procés de producció) que reunien en un mateix edifici les fases del teixit i l'estampat amb tècniques de producció manuals, basades principalment en l'ús del teler i la taula d'estampar.

Es tractava, per tant, d'un sector emergent que constituïa una manufactura imperfecta, ja que no incorporava la fase de la filatura.⁶ La primera matèria bàsica que utilitzaven aquelles primeres empreses era el cotó filat procedent principalment de l'illa de Malta. Però era una manufactura capaç d'assolir un important nivell de desenvolupament, que produïa sobretot indians i mocadors pintats que es venien majoritàriament al mercat interior espanyol i, en molta menor mesura, a les colònies americanes.

*

La segona etapa s'estén fins a la Guerra del Francès, del 1808 al 1814. Foren quatre dècades farcides de conflictes bèl·lics que condicionaren de manera molt considerable el desenvolupament de la manufactura cotonera barcelonina, fins al punt de donar lloc a importants canvis estructurals. L'etapa ve marcada també per dos fets rellevants en l'economia catalana, especialment en el sector exterior: l'expansió del comerç amb el nord d'Europa i la vinculació al comerç colonial, reforçada pels decrets de lliure comerç. Aquesta obertura a l'Atlàntic va ser fonamental, ja que va impulsar un important procés d'especialització productiva en el sector que estimulà les iniciatives empresarials i propicià una conjuntura excepcional entre els anys 1783 i 1796, que fou clau en el desenvolupament i la modernització de la manufactura cotonera a Catalunya i a Barcelona.

El punt de partida d'aquest procés de canvi va ser l'estampació a Barcelona de teles de lli (llenços) importades del nord d'Europa, que arribaven a Catalunya com a contrapartida de les exportacions d'aiguardents catalans cap a aquells mercats. Una vegada pintats a les fàbriques d'indians de la ciutat, els llenços eren objecte d'una venda massiva a Amèrica. El procés s'havia iniciat tímidament en la darrera part del decenni de 1760, però va assolir una gran dimensió arran del final de la Guerra per la Independència dels Estats Units el 1783.⁷

Això va tenir conseqüències de gran abast que van afectar l'estructura del sector i la mateixa organització de la producció. D'una banda, les fàbriques d'indians s'especialitzaren en l'estampat, tant d'indians com de teles de lli, i abandonaren progressivament el tissatge. De l'altra, van aparèixer noves empreses (petits tallers, en un principi) especialitzades en el tissatge que aprofitaren el

6. GRAU i LÓPEZ, «Empresari i capitalista...», pàg. 22-29.

7. El primer a remarcar la importància d'aquest fenomen va ser Jordi NADAL, «Sobre l'entitat de la indianeria barcelonina del set-cents. Nota suggerida per la lectura d'un article d'Alexandre Sánchez», *Recerques*, 24 (1991), pàg. 181-185. L'article de referència era Àlex SÁNCHEZ, «L'estructura comercial d'una fàbrica d'indians barcelonina: Joan Rull i Cia (1790-1821)», *Recerques*, 22 (1989), pàg. 9-24. La meua resposta a la nota de Nadal, a «La indianeria catalana: límito o realidad?», *Revista de Historia Industrial*, 1 (1992), pàg. 213-232. Des d'una perspectiva més global el tema ha estat desenvolupat per Francesc VALLS, «De la botiga de teles a la fàbrica d'indians. Aproximació a la trajectòria inversora d'uns negociants catalans del segle XVIII», dins *La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya. Homenatge a Jordi Nadal*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1999, vol. II, pàg. 936-964; *La Catalunya atlàntica. Aiguardent i teixits a l'arrencada industrial catalana*, Vic, Eumo, 2004; i el treball inclòs en aquest mateix volum.

buit deixat per les grans fàbriques d'indïanes i es dedicaren a la producció de teles de cotó en cru, les anomenades "empeses", per atendre la demanda genuïnament cotonera de les fàbriques d'estampats.⁸

Però, sens dubte, la principal transformació induïda per aquest procés va ser el desenvolupament, per fi, de la filatura a Catalunya, gràcies al fet que l'exportació massiva de llenços pintats a les colònies va afavorir la importació de cotó en floca americà en bones condicions de qualitat i preu.⁹ Aquest va ser un fet clau, ja que representa l'inici del procés de modernització de la manufactura cotonera a Catalunya. La filatura de cotó va néixer, lògicament, com una indústria rural i dispersa que disputava el terreny a la indústria llanera tradicional, però va ser en ella on, ben aviat, va tenir lloc l'inici del canvi tècnic que associem a la revolució industrial.

En efecte, va ser durant els bons anys del negoci colonial (1783-1796) quan es van introduir a Catalunya les primeres màquines de filar: la *jenny* en les seves diferents versions. Però l'aparició de les primeres fàbriques de filar mecàniques, que utilitzaven màquines *water-frame* i *mule-jenny* mogudes per *vogits* i rodes hidràuliques, es produí sobretot durant els anys de la crisi del comerç colonial, en els períodes 1797-1801 i 1805-1807.¹⁰ Va ser llavors quan l'enfonsament del negoci de l'estampació de llenços provocat pel tancament de les rutes amb Amèrica va deixar com a única alternativa la fabricació d'indïanes destinades al mercat interior, la conquesta del qual només era possible si es reduïen els preus i es milloraven les qualitats, uns objectius que feien imprescindible la concentració del treball i la mecanització de la producció. Això ara era possible pel desenvolupament previ de la filatura domèstica i la transferència, via França, de les màquines angleses.

En definitiva, els beneficis extraordinaris generats per l'exportació a les colònies de les teles de lli estampades a Barcelona van servir en bona mesura per impulsar la nova filatura mecànica, i amb ella l'inici del modern sistema fabril a Catalunya, rere el qual –cal no oblidar-ho– hi havia un important grup de fabricants d'indïanes barcelonins que havien fet bona part de la seva fortuna exportant "platlles pintades" a les colònies.¹¹

8. Sobre el procés d'especialització i diversificació del sector: SÁNCHEZ, «La era de la manufactura algodonera en Barcelona...», pàg. 93-99.

9. Sobre la filatura a Catalunya: Josep M. DELGADO, «De la filatura manual a la mecànica. Un capítol del desenvolupament de la indústria cotonera a Catalunya (1794-1814)», *Recerques*, 23 (1990), pàg. 161-179; THOMSON, *Els orígens de la industrialització...*, pàg. 281-309; Yositomo OKUNO, «Entre la llana i el cotó. Una nota sobre l'extensió de la indústria del cotó als pobles de Catalunya en el darrer quart del segle XVIII», *Recerques*, 38 (1999), pàg. 47-76; i Albert GARCÍA BALANÀ, *La fabricació de la fàbrica. Treball i política a la Catalunya cotonera (1784-1874)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, pàg. 57-147.

10. SÁNCHEZ, «La era de la manufactura algodonera en Barcelona...», pàg. 94-99; «Les bergadanes i les primeres màquines de filar», dins Jordi MALUQUER DE MOTES (dir.), *Tècnics i tecnologia en el desenvolupament de la Catalunya contemporània*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2000, pàg. 161-175; James THOMSON, «Transferència tecnològica en la indústria algodonera catalana: de las indïanes a la selfactina», *Revista de Historia Industrial*, 24 (2003), pàg. 13-50; «Transferring the spinning jenny to Barcelona: an apprenticeship in the technology of the Industrial Revolution», *Textile History*, 34 (2003), pàg. 21-46; «Olot, Barcelona and Avila and the Introduction of the Arkwright Technology to Catalonia», *Revista de Historia Económica*, XXI-2 (2003), pàg. 297-334; Àngels SOLÀ, «Filar amb berguedanes. Mite i realitat d'una màquina de filar cotó», dins *La indústria tèxtil. Actes de les V Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya*, Barcelona, Enginyers Industrials de Catalunya, 2002, pàg. 143-168; i *Aigua, indústria i fabricants a Manresa (1759-1860)*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 2004.

11. Les "platlles" eren les teles de lli en cru, provinents principalment de Silèsia, que més estampaven els fabricants barcelonins per exportar-les a Amèrica. Alguns dels fabricants més importants van fer amb aquest negoci una bona part de la seva fortuna, que van invertir en filatures mecàniques, com és el cas d'Erasme de Gónima i Joan Rull.

Aquesta manufactura destacava sobretot per l'existència d'un gran nombre de fàbriques de dimensions mitjanes que produïen una àmplia gamma de productes amb escasses economies d'escala (*taules 2 i 3*), però també va ser capaç, com hem vist, d'encetar o estimular un procés de transformació cap a la indústria moderna.

Taula 2. Principals centres de producció d'indies a Europa, 1785-1800.

Ciutats	Anys	Fàbriques	Obrers	Producció (metres)
Barcelona	1784/1791	81	10.240	8.680.000
Manchester	1785	45		
Rouen	1785	38		3.400.000
Glasgow	1785	27		
Hamburg	1790-1800	21	3.200	
Mulhouse	1786	19	3.300	3.300.000
Dublin	1785	14		
Lyon	1785	14		560.000
París	1785	13		2.900.000
Londres	1785	13		
Blackburn	1785	12		
Gant	1793	12	881	
Praga	1787	12	936	
Ginebra	1790	11	2.470	
Neuchâtel	1797	6	1.604	2.300.000
Augsburg	1790-1800	9	3.200	
Nantes	1785	8		2.500.000

Taula 3. Dimensió mitjana de les fàbriques d'indies a Europa, 1785-1800.

Ciutats	Any	Prod/fàb. (metres/any)	Prod/obr. (metres/any)	Obrer/fab.
Neuchâtel	1797	383.300	1.430	267
Mulhouse	1786	173.700	1.000	173
Barcelona	1784/1791	107.200	850	126
Nantes	1785	312.500		
París	1785	223.100		
Rouen	1785	89.500		
Lyon	1785	40.000		
Augsburg	1790-1800			355
Ginebra	1785			224
Hamburg	1790-1800			152
Praga	1787			78
Gant	1793			73

Aquest procés de creixement i transformació no es va limitar a la capital, sinó que es va estendre per bona part del territori català. Prova d'això són les paraules d'un informe adreçat al general Duhesme quan el 1808 ocupà Catalunya al capdavant de l'exèrcit napoleònic i que mostren una realitat que, si bé podia sorprendre el francès, era el resultat d'un procés reeixit:

Depuis Ripoll, Olot, Vich, Mataró, Manresa, Barcelone, Igualada et jusqu'à Tortose, on trouve partout des ateliers à filer coton à machines anglaises et à main, des mécaniques pour faire des bas, des presses d'indiennes, des fabriques de toiles de fil et de coton et de mouchoirs, etc., etc.¹³

Es tractava d'un èxit les claus del qual, en definitiva, cal buscar-les, primer, en la combinació de recursos humans i capital propi, amb tecnologia estrangera ràpidament assimilada, i, segon, en la inserció del sector en les xarxes del comerç exterior de Catalunya. Una connexió que no va desaparèixer del tot arran de la pèrdua de les colònies. La relació amb el mercat americà basada en l'intercanvi de vi per cotó continuà essent el complement imprescindible de la que articularà el mercat espanyol en la primera meitat del segle XIX: teixits a canvi de blat.

*

La tercera etapa, que representa la transició cap al sistema fabril modern, abasta des del final de la Guerra del Francès el 1814 fins al final de la Primera Guerra Carlina, el 1840; uns anys fonamentals en l'evolució de la manufactura cotonera perquè, enmig de la crisi de l'Antic Règim i la revolució liberal a Espanya, es produeix el canvi definitiu.

Durant molt de temps aquest fet es va posar en qüestió, ja que es considerava que la llarga guerra contra els francesos, la pèrdua de les colònies i els enfrontaments polítics i socials al país havien frustrat els prometedors signes de modernització industrial del començament del segle i havien abocat la manufactura catalana a una llarga crisi que s'havia d'estendre durant més de dues dècades.¹⁴

Avui sabem que no va ser exactament així, i que malgrat les dificultats el procés de modernització, tot i que alentit, va continuar després del 1814.¹⁵ Una de les claus que ho feren possible va ser l'aposta decidida dels empresaris catalans per aprofundir en els canvis estructurals iniciats abans del conflicte. Limitada ja definitivament al mercat interior espanyol, la supervivència de la manufactura cotonera passava per avançar en el procés de concentració i mecanització. Aquesta condició era necessària, però no suficient. L'èxit d'aquesta opció només es podia assegurar si paral·lelament s'establí un nou model de relacions comercials i un marc polític i institucional a Espanya favorable al desenvolupament industrial. Sobre aquests tres eixos va girar l'estratègia dissenyada pels homes de negocis catalans per afrontar la crisi i relançar el creixement econòmic.¹⁶

13. Informe adreçat al general Duhesme, 29-II-1808, dipositat als Arxius Nacionals de França i citat per Pierre CONARD, *Napoléon et la Catalogne 1808-1814. La captivité de Barcelone (février 1808-janvier 1810)*, París, Félix Alcan, 1909, pàg. 18. Citat en català per Pau ROMEVA, *Història de la indústria catalana*, Barcelona, 1952, vol. I, pàg. 208.

14. El 1824 la Junta de Comerç descrivia molt gràficament el conjunt de dificultats que va haver d'afrontar la indústria catalana: «Una inmensidad de desgracias, guerras llevadas al corazón de la península, divisiones intestinas, insurrección de colonias, sequías, contagios, todos los azotes de la ira divina han descargado en poco tiempo sobre esta malaventurada España» (Biblioteca de Catalunya, Arxiu de la Junta de Comerç, llig. 55, c. 75, exp. 5, 29-XII-1824).

15. Àlex SÁNCHEZ, «Guerra e industria. Consecuencias de la Guerra de la Independencia en la industria manufacturera española», dins Emilio LA PARRA (ed.), *La guerra de Napoleón en España*, Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante - Casa de Velázquez, 2010, pàg. 399-424.

16. Àlex SÁNCHEZ, «Crisis económica y respuesta empresarial. Los inicios del sistema fabril en la industria algodonera catalana, 1797-1839», *Revista de Historia Económica*, XVIII-3 (2000), pàg. 485-523.

La crisi postbèlica va potenciar els canvis en l'estructura del sector que s'havien iniciat abans del conflicte. Així, mentre que la manufactura d'indïanes tal com s'havia desenvolupat al segle XVIII desapareixia ràpidament, convertida ara en una indústria de fase, la dels estampats, la filatura prenia el relleu com a sector dinàmic i motor de la nova indústria cotonera (figura 3). Aquest lideratge va anar estretament lligat als avenços en la mecanització que, lluny d'aturar-se, van continuar durant el primer terç del segle XIX, i a innovacions substancials en les formes d'organització de la producció.

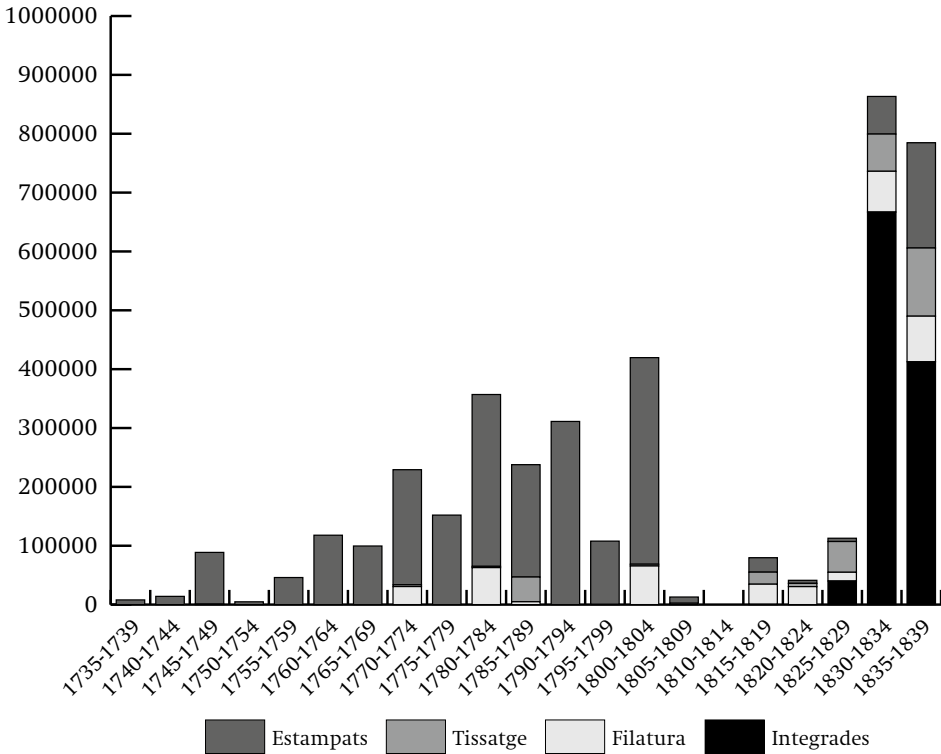

Figura 3. Capitals invertits a la indústria cotonera per tipus d'empresa, 1739-1839 (en lliures catalanes)

La mecanització va ser especialment intensa en el cas de la filatura i més lenta en els altres subsectors. Va ser durant aquests anys que es va difondre l'ús de la *mule-jenny* i, en menor mesura, de la *trostle* o contínua –versió perfeccionada de la *water-frame*–, mentre que la *berguedana* desplaçava la *jenny* en l'àmbit de la filatura manual. El procés va començar aviat –el 1818 ja funcionaven a Catalunya les noves *mule-jennies* de 240 fusos i les contínues de 160–, però es va intensificar en els anys trenta i quaranta. Com mostra la *taula 4*, el 1841 el 44% dels fusos que funcionaven al Principat ja eren mecànics, i una dècada després el percen-

Taula 4. Estimació del fusos en actiu a la indústria cotonera catalana, 1807-1856.

	1807	1829	1836	1841	1850	1856
Manuals						
Jennies i Bergadanes	81.790	290.700	457.200	446.400	183.778	
Mecànics						
Water-frames i Throstles	10.890	7.028	12.800	19.800	51.000	70.360
Mule-jennies	2.760	70.285	181.047	326.523	475.490	388.650
Selfactines					96.328	437.054
Total mecànics	13.650	77.315	193.847	346.323	622.858	896.064
Total fusos	95.440	386.013	651.047	792.723	806.636	896.064

Font: Àlex SÁNCHEZ, «Crisis económica y respuesta empresarial», pàg. 508. Dades de 1856: Alberto COLUMBRÍ, *Memorias de un presidiario político*, 1864, pàg. 471-472.

tatge s'acostava al 100%.¹⁷ És un dinamisme que no trobem en els casos del tissatge i l'estampat, que si bé van incorporar relativament aviat el principi de la mecanització –el cilindre d'estampar s'introduïa a Barcelona el 1817 i el teler mecànic el 1828–, van viure la seva difusió a un ritme més lent. El 1841, el nombre de telers mecànics a Catalunya era només de 231 i el de màquines d'estampar de 10.¹⁸

Els avenços en la mecanització al seu torn van induir canvis en les formes d'organització del treball i la producció. Els edificis es van haver d'adequar per instal·lar-hi màquines, motors i transmissions, cosa que va obligar a incrementar substancialment les inversions en capital fix, i això va afavorir la concentració i la jerarquització de la força de treball.¹⁹ D'aquesta manera, es van anar assentant a Catalunya els principis del sistema fabril, una realitat encara modesta en termes quantitius però molt important per la seva dimensió qualitativa, ja que va posar els fonaments tècnics i organitzatius que van permetre el gran creixement del sector a les dècades centrals del segle XIX.

En tot aquest procés de modernització, el paper de Barcelona va ser clau. No sols era el centre neuràlgic en la introducció i difusió de les innovacions, sinó que continuava sent la capital manufacturera del Principat. Això era evident en el cas de l'estampació, un sector genuïnament barceloní, ja que la ciutat concentrava pràcticament el 100% de les empreses. Però també ho era en el de la filatura. Si bé en aquest cas la identificació entre indústria i ciutat es perd, perquè es tracta d'una activitat que es difonia pel territori a la recerca d'energia més barata, Barcelona concentrava durant tot el període un percentatge força important d'aquesta indústria: entre el 25% i el 35% del total (taula 5). Això va

17. Aquesta difusió explica per què va ser en el decenni de 1830 que es va plantejar la necessitat de aplicar l'energia del vapor.

18. Àlex SÁNCHEZ, «Joan Rull i el cilindre d'estampar», dins MALUQUER DE MOTES, *Tècnics i tecnologia...*, pàg. 184-191, i «Barcelona, capital de la manufactura...

19. Àlex SÁNCHEZ, «La empresa algodonera en Cataluña antes de la aplicación del vapor, 1783-1832», dins FRANCISCO COMÍN i Pablo MARTÍN ACEÑA (ed.), *La empresa en la historia de España*, Madrid, Civitas, 1996, pàg. 155-170.

Taula 5. Estimació del fusos en actiu a la indústria cotonera de Barcelona.

	1807	1829	1836	1841	1850	1856
Manuals						
Jennies i Bergadanes	20.700	31.660	40.000	30.240		
Mecànics						
Water-frames i Throstles	4.120		1.200	1.980	14.144	11.020
Mule-jennies	630	49.200	118.817	177.449	234.940	172.432
Selfactines					40.236	117.774
Total mecànics	4.750	49.200	120.017	179.429	289.320	301.226
Total fusos	25.450	80.860	160.017	209.669	289.320	301.226

ser així en bona mesura perquè la capital fou el centre del procés de mecanització: l'any 1829 els fusos mecànics ja superaven clarament els manuals, i en el decenni de 1840 encara reunia prop del 50% del total de fusos mecànics a Catalunya (figura 5).²⁰

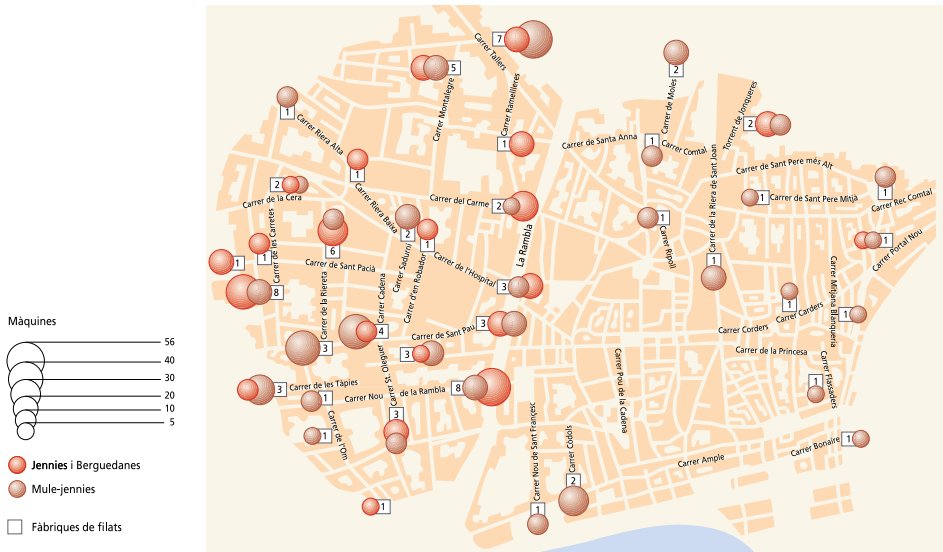

Figura 5. La mecanització de la filatura de cotó a Barcelona, 1829

Però, si bé es van superar les dificultats i el procés de modernització va continuar, la crisi bèl·lica va passar factura en termes de retard relatiu respecte als països avançats del continent. Un retard que, en el cas de l'estampació, va afectar tant el ritme de mecanització com la dimensió de les empreses. Les noves fàbriques d'estampats sorgides després de la Guerra Gran van ser en general de petites dimensions i amb un nivell de mecanització incipient. No fou fins a la dècada de 1840

20. I també perquè va concentrar la major part de les màquines de vapor del Principat.

Taula 6. La indústria d'estampats a Barcelona i Mulhouse, 1780-1840.

	1784/1791 Barcelona	1785 Mulhouse	1829 Barcelona	1827 Mulhouse	1840 Barcelona	1839/1842 Mulhouse
Fàbriques	81	19	56	16	60	11
Taules	1.019	794	353	2.230	958	
Màquines			2	14	10	76
Obrers	10.240	3.300	1.300	6.860	3.081	4.240
Producció	8.680.000	3.290.000		11.750.000	13.100.000	23.700.000
Prod/fàb.	107.200	173.700		734.400	240.000	2.150.000
Prod/obr.	848	997		1.700	4.250	5.590
Obrer/fab	126	174	23	429	51	385

que es va avançar decididament en el procés de modernització, s'incrementà la concentració empresarial i es multiplicà per vuit el nombre de màquines d'estampar, que van passar de 10 a 83 entre el 1840 i el 1850. És cert que en aquells moments Barcelona continuava sent un important centre d'estampació de cotó a escala europea, però també ho és que la distància amb les ciutats líders, com ara l'alsaciana Mulhouse, s'havia fet més gran i costaria molt reduir-la (taula 6).

*

En definitiva, el desenvolupament de la manufactura de les indies ha estat un capítol molt important en la trajectòria històrica de Barcelona. No sols perquè la va convertir en una de les grans ciutats manufactureres d'Europa, la més important sens dubte del sud del continent, sinó, sobretot, perquè va ser el punt de partida del seu procés d'industrialització. Com en altres ciutats europees, va constituir una fase prèvia i formativa capaç de generar les condicions econòmiques, tècniques i institucionals –acumulació de capital, capacitats empresarials, mà d'obra qualificada, receptivitat al canvi tècnic, xarxes mercantils i noves institucions– que van fer possible l'aparició del sistema fabril modern. Tot un conjunt de factors acumulatius que van convertir Barcelona, ja al final del segle XVIII, com deia la Junta de Comerç, en el «taller general del reyno». Per això és possible concloure que ni la Barcelona Cotonòpolis, ni tampoc la Catalunya cotonera del segle XIX haurien existit sense el desenvolupament previ de la ciutat «indianaire».

L'objectiu del volum que ara presentem és justament aprofundir en aquesta història des de diferents perspectives d'anàlisi. Per això, s'estructura en tres grans apartats que agrupen els diferents treballs presentats en el curs en funció de la seva afinitat temàtica.

*

La primera part, sota el títol de *Tècnica i art de fer indies*, recull aquelles aportacions, cinc en concret, que analitzen els aspectes més directament relacionats

amb el producte en si, com ara els seus orígens històrics i geogràfics, les tècniques de fabricació, la seva utilitat i els seus usos, o la formació i transmissió dels coneixements necessaris per produir-lo.

La contribució inicial, deguda al professor d'història econòmica de la Universitat d'Ais de Provença Olivier Raveux, ens explica què eren i com van arribar a Europa les indïanes procedents d'Orient que es popularitzaren a la segona meitat del segle XVII. El seu objectiu és presentar «els productes, les rutes, les xarxes comercials i els models de consum que van permetre que la indiana arrelés a la Mediterrània». L'estudi ens mostra, en primer lloc, les dues grans rutes d'arribada: l'atlàntica, protagonitzada per les companyies europees de comerç amb les Índies Orientals (britànica, holandesa i francesa), i la mediterrània, a través de la vella ruta de la seda, controlada per comerciants assentats a l'Orient Mitjà (perses, turcs, àrabs, armenis, jueus, grecs o cristians maronites). Raveux ens ensenya que les indïanes que arribaven a Europa no procedien sols de l'Índia, sinó que també es fabricaven a Turquia o Pèrsia. A partir d'aquí analitza a fons la difusió d'aquestes teles per la Mediterrània i situa la importància que van tenir les xarxes mercantils establertes a les escales de Llevant, especialment les ciutats d'Alep i Esmirna, i en determinats ports que, com Liorna i Marsella, van ser els principals centres d'importació i redistribució de les indïanes asiàtiques. A part de les vies de difusió, Raveux estudia també les pautes de consum i els inicis de la producció a l'àrea mediterrània. Pel que fa al primer fet, posa en relleu que fins als anys 1670-1680 els seus usos a Europa van ser bàsicament decoratius i que fou a partir d'aleshores que van guanyar terreny en l'esfera de la indumentària personal. Respecte al segon aspecte, Raveux il·lustra el paper pioner de les ciutats portuàries de la Mediterrània en la creació de les primeres fàbriques d'indïanes des de mitjan segle XVII. El treball conclou amb una hipòtesi suggeridora sobre les causes del retard català en l'adopció de la nova manufactura, que data de 1736. Un retard que atribueix principalment a raons de mercat. La crisi del segle XVII hauria frenat el desenvolupament d'una "revolució industrial" que, durant la segona meitat d'aquest segle, estava transformant les pautes de consum i la intensitat del treball en bona part d'Europa.

La segona aportació és signada per Sílvia Ventosa, conservadora en cap del Museu Tèxtil i d'Indumentària de Barcelona, i versa sobre el procés tècnic de producció de les indïanes. Es tracta d'una aproximació a l'art de fer indïanes centrada en les característiques del producte i les tècniques emprades en la seva fabricació. El treball comença remarquant la «petita revolució en els usos de vestir i ornamentar» que van representar les teles de cotó estampades, uns teixits produïts massivament i venuts a preus assequibles que constitueixen «la base de l'autèntica primera moda» en els inicis de l'era industrial, per abordar tot seguit l'evolució en els estils i els motius decoratius que les feien tan atractives als ulls dels consumidors. En aquest sentit, ressalta la seva capacitat d'adaptació als canvis en els estils artístics, del rococó al romàntic, passant pel neoclàssic, de la mateixa manera que ho anaven fent les arts decoratives, i el predomini de diferents motius ornamentals en cada una de les etapes, en els quals les flors, el gran tema de les indïanes de totes les èpoques, es combinaven amb dibuixos geomètrics, però també amb representacions històriques, mitològiques, bíbli-

ques o escenes de la vida quotidiana, normalment idealitzades, com eren, per exemple, les *xinoiseries* (visions de la Xina fetes amb ulls europeus), que constituïen tota una especialitat. A partir d'aquí el treball se centra en la descripció de les tècniques i eines utilitzades, durant el segle XVIII i la primera meitat del XIX, per fabricar indians, des de la més tradicional de l'estampat al bac fins a la impressió contínua feta amb les màquines de cilindre o les *perrotines*, passant per les premses de tòrcul que, mitjançant planxes de coure, permetien representar grans decoracions temàtiques. L'aportació de Ventosa conclou amb una selecció d'il·lustracions de la col·lecció d'indians del Museu Tèxtil i d'Indumentària que inclou peces provinents tant de fàbriques catalanes com franceses.

Mònica Piera, presidenta de l'Associació per a l'Estudi del Moble, aborda a continuació el tema dels usos de les indians, és a dir, l'ús que hi va donar la població del segle XVIII en la seva vida quotidiana. A partir sobretot dels inventaris *post mortem*, el treball documenta la presència d'aquestes teles en les llars i mostra per a què servien. La font utilitzada deixa molt clar que va ser a la segona meitat del segle XVIII i sobretot a la primera del XIX que les teles de cotó estampades assoliren un pes destacat en la decoració de la llar i en la indumentària de la gent. En l'àmbit domèstic, les indians dominaven en els dormitoris, en forma de cobrellits, vànoves, sobrecels i cortines. També s'utilitzaven per fer tapets de mobles, en calaixeres i escriptoris, així com per protegir taules i folrar cadires i seients. Fins i tot la indiana era sovint el material emprat per decorar els arrimadors (la part baixa de les parets), a les alcoves, els rebedors o els despatxos. A més del mobiliari de la llar, l'altre gran ús de les indians era la indumentària. Vestir el cos era el principal aparador d'un producte nou que aspirava a revolucionar la moda. Per això, a mesura que avança el segle XVIII la presència d'indians en el vestuari, tant de dones com d'homes i nens, va ser cada vegada més important. Faldilles, davantals, mocadors, bates, cotes, levites o capes eren peces de roba que també es feien d'indians i que utilitzava una bona part de la població, tant la urbana com la rural. Això sí, amb diferències socials remarcables. Mentre que per a uns, els sectors benestants, eren peces d'ús diari, per als altres, les classes mitjanes, formava part principalment del vestuari festiu. Fora de la casa, les indians també estaven presents al carrer. Així, les decoracions fetes a les façanes d'edificis per celebrar festivitats o commemoracions, o en espais públics, com teatres o balls, sovint incorporaven teles estampades. En definitiva, el treball de Piera demostra que bona part de l'èxit de les indians es pot relacionar directament amb la multiplicitat dels seus usos.

«Els ensenyaments de dibuix a la Junta de Comerç i la indústria de les indians» és el títol de l'estudi que Pilar Vélez, directora del Museu Marès de Barcelona, dedica a una Escola que la historiografia ha considerat tradicionalment amb molta influència en la formació professional d'una part important de la força laboral de les fàbriques d'indians de Barcelona; una influència que, com ens recorda l'autora des del començament, resulta molt difícil de provar documentalment. El que sí que està ben establert és que, entre els objectius de l'Escuela Gratuita de Diseño, des de la seva creació el 1775, figurava contribuir

al foment de l'economia catalana, en general, i de la indústria de les indïanes, en particular. Per això la va crear la Junta de Comerç, una institució que era perfectament conscient de la necessitat de disposar de dibuixants, gravadors i estampadors ben qualificats si es volia millorar la qualitat de les indïanes fetes a les fàbriques barcelonines. L'anàlisi de la trajectòria seguida per l'Escola al llarg de la seva història (1775-1847) és l'eix principal del treball. S'hi ressalten les diferents etapes que va travessar i els canvis que es van anar produint en els seus objectius. Així, posa especial atenció en el gir cap a les belles arts que va imposar Pasqual Pere Moles durant la dècada de 1780 i que suposà fins i tot que canviés el seu nom pel d'Escuela Gratuita de Nobles Artes, i també en la posterior tornada a la vocació més industrial, que es va produir a partir de 1799 coincidint amb la creació per part de la Junta de noves escoles, com la de Química, dedicades a la formació professional. Aquesta orientació va continuar després de la Guerra del Francès amb la creació de l'Escola de Mecànica. No obstant, el treball de Pilar Vélez –molt ric en informació institucional– conclou tornant a l'interrogant inicial: la tasca de l'Escola, en la seva doble funció d'ensenyament del dibuix aplicat i promoció del coneixement a través de l'enviament d'estudiants becats a l'estranger, va contribuir realment a millorar els productes de la manufactura d'indïanes catalana?

Justament un d'aquests becaris és el personatge central de l'aportació que tanca la primera part del volum. Agustí Nieto Galán, professor d'història de la ciència de la Universitat Autònoma de Barcelona, estudia la figura de Carles Ardit i la seva principal obra, el *Tratado teórico-práctico de la fabricación de pintados e indïanas*, per explicar la formació i difusió de l'art de l'estampació i la tintura a l'Europa del primer terç del segle XIX. Partint d'una concepció dinàmica dels processos històrics de formació del coneixement científic i tècnic, l'autor analitza la gestació del llibre d'Ardit per mostrar que Barcelona va participar activament en les xarxes de relacions personals que facilitaren a Europa la negociació i els intercanvis dels "secrets". La història comença amb l'encàrrec de la Junta de Comerç perquè Ardit viatgés per diversos països europeus i desenvolupés una tasca de veritable espionatge industrial, que va culminar amb la publicació, el 1819, del llibre mencionat, que és el primer tractat sobre el sistema tècnic de fabricació de les indïanes fet a Espanya. Nieto Galán ens explica les diverses etapes d'aquesta història posant l'accent en la importància que va tenir el contacte directe d'Ardit amb els avenços que havia experimentat la indústria de les indïanes a França i Suïssa. Una experiència que ell va intentar transmetre als fabricants barcelonins en forma de demostracions pràctiques a les mateixes empreses, articles a la revista *Memorias de Agricultura y Artes* que editava la Junta de Comerç, i finalment en el seu llibre. L'anàlisi dels continguts d'aquesta obra centra la segona part del treball, on Nieto Galán subratlla les principals aportacions teòriques i pràctiques, que posen de relleu l'afany d'Ardit per compilar el «saber tintorial de l'època, amb l'objectiu d'organitzar i millorar l'activitat artesana de la tintura i les indïanes», que encara predominava, al seu parer, en la indústria catalana. Això és el que fa d'aquest llibre, en paraules de Nieto Galán, «una obra cabdal per entendre l'art de la tintura i l'estampació a l'inici del segle XIX».

*

La segona part del volum està dedicada a l'estudi de la dimensió social (i també política) i l'impacte urbà que va tenir el desenvolupament de la indústria de les indïanes a Barcelona. Sota el títol *Una indústria urbana* es recullen cinc aportacions que analitzen dos grans temes, el del capital humà i el de les relacions entre les fàbriques i la ciutat. En el primer cas, des de la perspectiva dels principals protagonistes de l'aventura industrial: els empresaris i els treballadors; en el segon, des del debat sobre el caràcter urbà d'aquesta indústria i la seva contribució a la creació d'un nou model d'espai fabril.

L'apartat s'obre amb una revisió profunda de la polèmica que, a la segona meitat del decenni de 1770 va provocar la publicació dels famosos *Discursos* de Campomanes sobre el foment de la indústria popular i sobre l'educació popular dels artesans. En aquest treball, Ramon Grau, coordinador del Seminari d'Història de Barcelona de l'Arxiu Històric de la Ciutat, estudia la gènesi del debat que va enfrontar Antoni de Capmany i les autoritats municipals de Barcelona amb Campomanes en defensa de la indústria urbana i del paper dels gremis en el desenvolupament econòmic de Barcelona. L'objectiu de l'autor és contextualitzar-lo històricament i mostrar el rerefons polític que l'explica, per provar que les idees de foment econòmic que estan presents en els escrits de Campomanes emmascaren les seves finalitats reals, que no són altres que propiciar mesures repressives des del poder contra les fàbriques urbanes pel perill que implicava la seva expansió per a l'estabilitat política de la monarquia borbònica. Un perill que no era teòric, sinó ben real, com havia posat de manifest el "motí de les quintes" de 1773 i l'actitud comprensiva que hi havien mostrat les institucions de la ciutat. Fonamentat en una anàlisi exhaustiva i rigorosa de les fonts disponibles, Grau ens ofereix una visió inèdita de la polèmica que destaca sobretot per dues raons. La primera és la filiació que estableix entre el motí de 1773 i les motivacions que porten Campomanes a escriure els seus textos. La segona és que la contundent reacció de les autoritats municipals de Barcelona, que va disposar de l'ajuda inapreciable d'Antoni de Capmany i el suport majoritari de la societat civil, especialment dels sectors empresarials de la ciutat, demostra que havien entès perfectament què s'amagava rere les tesis del fiscal del Consell de Castella. El treball conclou explicant com l'auge de l'activitat industrial a partir de 1783 va arraconar la polèmica en plantejar altres tipus de problemes que tenien a veure amb qüestions que, com l'estabilitat econòmica i social o la salubritat a la ciutat, anunciaven més el futur que no pas recordaven el passat.

Els dos treballs que segueixen versen sobre el paper dels empresaris en el desenvolupament de la manufactura cotonera catalana. El primer, elaborat pel sotasignat, professor d'història econòmica de la Universitat de Barcelona, estudia el procés de formació del primer empresariat industrial català a partir del seu nucli fundacional, els fabricants d'indïanes de Barcelona, que van ser els primers a actuar com a grup cohesionat i organitzat en defensa d'interessos inequívocament industrials. I ho fa a diferents nivells, des dels més quantitius, que fan referència al nombre i la procedència social i geogràfica dels fabricants, fins

als de caire qualitatiu, que tenen a veure amb les vies d'accés a la condició empresarial o amb la creació d'organitzacions patronals. El treball identifica, en aquest sentit, les diverses generacions de fabricants, remarca els orígens menestrals, vinculats als gremis tèxtils, de la majoria dels fabricants d'indians, així com la forta endogàmia que es dona a mesura que es desenvolupa i es modernitza el sector, ja que un percentatge molt alt d'empresaris provenen del mateix àmbit manufacturer, i posa de manifest la importància de la capital i el seu hinterland pel que fa a la procedència geogràfica. Mostra també que en el procés de formació de l'empresariat es van donar diverses vies, entre les quals cal destacar-ne tres: la del capital, que van seguir sobretot comerciants i rics mestres artesans; la de la tècnica, protagonitzada pels especialistes en els "secrets" de l'estampació, i la familiar, seguida pels fills de fabricants que van continuar la professió paterna. I destaca, finalment, la capacitat organitzativa i el paper rellevant dels fabricants d'indians barcelonins a llarg termini, ja que van ser ells els que van crear, el 1772, la primera associació empresarial del país –la *Companyia de Filats de Cotó*–, inici d'una llarga història organitzativa de l'empresariat català que arriba, de la mà del *Foment del Treball Nacional*, fins als nostres dies. També foren els fabricants d'indians els que, durant tota la primera fase de la industrialització catalana, van liderar el procés organitzatiu dels empresaris cotoners, un aspecte fonamental en la seva configuració com a grup social.

El següent treball, degut a Reis Fontanals, arxivera de la Biblioteca de Catalunya, se centra en la figura d'un dels empresaris més importants de la Barcelona del final del segle XVIII i el principi del XIX, Erasme de Gònima, aquell a qui el baró de Maldà anomenava «lo cap de tots els fabricants». L'escrit es divideix en dues parts. La primera és una aproximació a la trajectòria del personatge. Després d'una breu notícia biogràfica remarca les activitats empresarials de Gònima, la seva participació en les institucions corporatives de la ciutat i la sensibilitat que mostrà per les innovacions tecnològiques, tres àmbits en els quals va destacar, juntament amb altres importants fabricants barcelonins, i que ens mostren un empresari modern, preocupat pels seus treballadors i «obert a aconseguir la utilització més eficient dels seus recursos». Aquesta part es tanca amb un aspecte controvertit de la biografia de Gònima com és la seva actuació durant l'ocupació francesa. Acusat popularment d'afrancesat, la veritat és que no va patir cap represàlia un cop acabada la Guerra. En aquest sentit, Fontanals afirma que la seva posició va ser d'una ambigüitat calculada amb l'objectiu de salvaguardar el seu patrimoni; una actitud compartida per bona part dels fabricants, que, a diferència dels grans comerciants, no podien abandonar la ciutat sense arriscar-se a perdre tots els seus béns, començant pel més preuat, que era la fàbrica. La segona part és una presentació del fons documental Gònima-Janer conservat a la Biblioteca de Catalunya; un fons extraordinari que Fontanals mateixa va descobrir als dipòsits de la institució i que va catalogar i posar a disposició dels investigadors. Sobre la importància d'aquesta troballa dona fe el gran salt endavant que ha fet la investigació sobre la manufactura d'indians en els últims quinze anys, com reflecteix aquest mateix llibre. L'aportació de Fontanals es tanca amb un pertinent paral·lelisme entre les figures d'Erasme de Gònima i el gran fabricant francès, oriünd de Baviera i contemporani seu,

Christophe-Philippe Oberkampf, propietari de la fàbrica d'indianes de Jouy, la més important d'Europa en la seva època.

Si els estudis sobre l'empresariat cotoner tenen una certa tradició, els dedicats als treballadors són pràcticament inexistent. Per això és molt important poder disposar d'un treball com el que presenta Natàlia Mora-Sitjà, professora d'història de la Universitat d'Oxford. El seu estudi versa sobre l'organització del treball a les fàbriques d'indianes, utilitzant els salaris com a element principal de l'anàlisi. Comença per definir què eren aquestes manufactures –«primer exemple d'una indústria amb producció centralitzada a gran escala»– i fixa tot seguit el seu objectiu en la força laboral que hi treballava. Una mà d'obra que, pel seu volum i pel pes que tenia en el mercat laboral de Barcelona –un de cada set treballadors–, constituïa, com diu l'autora, el «primer proletariat català». En aquest terreny, el treball no sols estudia l'evolució del nombre de treballadors i descriu les diferents categories laborals que existien en els dos espais que constituïen l'empresa –la fàbrica i el prat d'indianes–, també analitza la qüestió salarial per esbrinar les característiques bàsiques de l'organització del treball. A partir de les llibretes de setmanades d'algunes fàbriques d'indianes importants de la ciutat, identifica les jerarquies laborals, explica els processos d'aprenentatge, mostra la competència que es donava a propòsit dels treballadors més qualificats i l'elevat grau de mobilitat laboral, i descriu de manera inequívoca la forta discriminació que existia per raons de sexe. El treball estableix, finalment, una comparació entre els salaris dels treballadors de les indianes i els d'altres col·lectius laborals, tant urbans com agrícoles, que li permet concloure que aquells no sols formaven part de l'elit obrera del Principat, sinó que la seva alta retribució salarial induï a canvis importants en el mercat laboral català en generar un efecte d'atracció que va actuar tant sobre els artesans urbans com sobre els jornalers rurals.

La segona part del volum es tanca amb un treball de Jaume Artigues, arquitecte especialista en la història urbana de Barcelona, sobre la contribució de les fàbriques d'indianes a la configuració d'un nou espai fabril a la ciutat. Basant-se en una extensa i acurada investigació sobre les fàbriques del Raval de Barcelona en el període comprès entre el 1760 i el 1860, realitzada a partir dels registres d'Obreria de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i del reconeixement visual i fotogràfic d'una bona part d'aquests establiments que encara restaven drets fa vint-i-cinc anys –un treball que, malgrat haver guanyat un dels prestigiosos premis Bonaplata, encara resta en gran mesura inèdit–, Artigues estudia el model de casa-fàbrica imperant a la ciutat i estableix les dues tipologies arquitectòniques predominants a l'època: la fàbrica en alçada, pròpia dels vells teixits urbans, i la fàbrica per pavellons, habitual a les zones menys densificades i amb més disponibilitat de terrenys. Així mateix, en descriu les tècniques constructives, adaptades bàsicament als principis del neoclassicisme acadèmic. A partir d'aquí el treball analitza l'impacte de les fàbriques a la ciutat, que era diferent segons si el barri on s'instal·laven estava molt urbanitzat, com era el cas de la zona de Sant Pere i el Portal Nou, on les fàbriques s'havien de construir a partir de l'agregació de finques preexistents, o poc urbanitzat, com el Raval a ponent de la Rambla, que permetia altres estratègies arquitectòniques

que sovint suposaven endegar nous processos d'urbanització, amb edificis i carrers nous, «promoguts i sufragats pels mateixos fabricants». Aquest impacte s'il·lustra amb l'exemple de cinc fàbriques emblemàtiques de la ciutat que l'autor estudia a fons: les dels germans Magarola, Pau i Jacint Ramon, Erasme de Gònima, Segimon Mir i Antoni Bonaventura Gassó; totes elles situades al barri del Raval abans del 1808 i que han deixat alguns rastres arquitectònics encara reconeixibles avui dia.

*

La tercera part del volum aborda el tema de la dimensió comercial de la manufactura de les indianes. Després d'estudiar els factors d'oferta cal ara, per acabar, fer una llambregada als que tenen a veure amb la demanda. Analitzar aspectes com l'oferta d'indianes i teles de cotó a les botigues de Barcelona, les pautes socials de consum, els mercats de venda, els agents implicats en el transport i la distribució dels teixits o els mecanismes de comercialització, és tan o més important que conèixer les formes d'organització del treball o les condicions tècniques de producció. Bona part d'aquestes qüestions centren els tres primers treballs, que constitueixen el gruix de l'apartat, mentre que l'últim, que tanca el volum, és una reflexió sobre determinats temes que han marcat el debat historiogràfic entorn de la indústria de les indianes en les darreres tres dècades.

El treball de Lídia Torra, professora d'història econòmica de la Universitat de Barcelona, versa sobre la difusió mercantil i les pautes de consum d'indianes a Barcelona entre el 1650 i el 1800. En certa mesura complementari del de Mònica Piera, el de Torra es concentra més en l'oferta comercial d'indianes i teles de cotó en el mercat barceloní que en els seus usos particulars. Utilitzant com a font bàsica els inventaris, tant de botigues com de particulars, estudia, en primer lloc, l'estoc de gèneres tèxtils existents en una mostra de 75 botigues de la ciutat, cinc per cada dècada entre mitjan segle XVII i començament del XIX. Això li permet constatar que, de gènere testimonial venut com un producte de luxe a les grans botigues de Barcelona en la segona meitat del XVII, les indianes es van convertir progressivament en un producte que «acaparava bona part dels estocs» d'aquells establiments a la segona meitat del segle XVIII. Una implantació que va anar paral·lela al mateix desenvolupament de la manufactura d'indianes a la ciutat, que es manifesta en el pes que adquireixen les indianes autòctones a les prestatgeries de les botigues. En segon lloc, l'estudi de 270 inventaris *post mortem* de ciutadans de Barcelona de tota condició confirma empíricament el que ja havia apuntat Piera: que els sectors socials més proclius al consum d'aquests teixits eren els més benestants, en especial els comerciants, mestres gremials i professionals liberals, als quals es van sumar menestrals i pagesos a mesura que els preus s'abaixaven i s'oferien als clients facilitats en els pagaments. Però sobretot posa en relleu com les indianes i els teixits de cotó en general van desplaçar els llenços de lli i els draps de llana i es convertiren en els «protagonistes de les noves tendències del consum».

Per la seva part, Assumpta Muset, doctora en història moderna i contemporània, aborda un dels temes més interessants i alhora menys coneguts del

comerç d'indianes, com és la seva penetració en el mercat espanyol. La conquesta del mercat interior peninsular per la indústria catalana no és un fenomen del segle XIX, sinó que va començar al XVIII i té en les indianes un dels seus principals protagonistes. A través de l'exemple d'un fabricant d'indianes barceloní, Francesc Ribas, i d'un comerciant català nascut a Calaf però assentat a Madrid, Ramon Nadal i Guarda, i de la seva estreta relació mercantil, l'autora mostra quins van ser els agents socials que ho van fer possible i els mecanismes que utilitzaren per aconseguir-ho. També indica quines van ser les poblacions que a Catalunya es van especialitzar en aquests tràfics, com Copons, Calaf o Tortellà, i les regions i ciutats espanyoles que van destacar com a principals mercats. Una d'aquestes ciutats era Madrid, plaça estratègica tant pel seu nivell de consum com pel seu paper de centre redistribuidor per a l'interior peninsular i que fou la principal base d'operacions dels protagonistes d'aquesta història. En el cas de Nadal, perquè era un dels homes de negocis catalans més destacats instal·lats a la capital; en el de Ribas, perquè Madrid i el seu entorn eren el seu principal mercat, tant en termes quantitius com qualitius. Per això, no és gens estrany que Nadal, a més d'amic i home de confiança, fos l'agent de Ribas a la capital, una figura clau en l'expansió de la firma, no sols perquè l'assessorava en tots els temes que tenien a veure amb la millora de les possibilitats de venda Espanya endins, sinó també perquè va facilitar l'entrada dels estampats de Ribas, especialment els mocadors, a la Casa Reial i en els cercles aristocràtics de la capital. Aquesta vinculació amb la Cort suposà un valor afegit molt important que va contribuir considerablement a l'èxit de la fàbrica barcelonina de Francesc Ribas.

El treball de Francesc Valls, professor d'història econòmica de la Universitat de Barcelona, és el contrapunt adequat dels dos anteriors, ja que planteja les relacions entre el comerç exterior català i el desenvolupament de la manufactura de les indianes al segle XVIII; unes relacions que focalitza en els estrets vincles que van existir entre l'exportació de productes vinícoles catalans –en especial aiguardents– cap als mercats del nord d'Europa, la importació en contrapartida de teles de lli en cru des d'aquells països i la seva estampació posterior a les fàbriques d'indianes de Barcelona, per vendre-les principalment en el mercat americà. L'estudi dels mecanismes que sostenien aquests intercanvis mercantils, a partir del cas d'un important comerciant barceloní, Francesc Jener, és l'objectiu del treball. Utilitzant com a font bàsica un llibre de comptes corrents i un copiador de correspondència de la “botiga” –més aviat un magatzem majorista– d'aquest negociant especialitzat en el comerç amb el nord d'Europa, Valls estableix, en primer lloc, la tipologia i procedència dels teixits importats per mostrar-nos com a partir dels anys 1774-1776 les teles de lli substitueixen les de llana en el mercat barceloní i es converteixen en el producte estrella de la casa. En segon lloc, analitza en detall els mitjans de pagament emprats per l'empresa a l'exterior, que fonamentalment eren les lletres de canvi, lletres que Jener comprava a Barcelona en divises diverses i enviava als seus corresponals d'Hamburg i Amsterdam per cobrir les seves compres. L'interessant d'aquest procediment de pagament és que il·lustra a la perfecció l'estreta relació entre aiguardent i llenços, perquè la majoria de les lletres que adquiria a Barcelona

per comprar fora procedien de les vendes d'aiguardent català a Anglaterra, França i Holanda. Finalment, l'estudi de la nòmina dels clients de la botiga permet tancar el cercle en identificar-hi un destacat grup de fabricants d'indïanes barcelonins que adquirien les "plattiles de Silèsia" o els "llençons de Laval" per pintar-los i enviar-los al mercat colonial.

El treball que tanca el llibre és una aproximació, feta per James Thomson, professor emèrit d'història de la Universitat de Sussex, sobre el paper de la manufactura de les indïanes en el procés d'industrialització de Catalunya, centrada especialment en la qüestió de les continuïtats o discontinuïtats entre les fàbriques d'indïanes del segle XVIII i les fàbriques de cotó mecanitzades del primer terç del XIX. L'autor estructura la seva reflexió personal al voltant de tres grans eixos: els inicis de la filatura del cotó americà al Principat, la incidència de la política econòmica espanyola i el desenvolupament del canvi tecnològic. Les seves consideracions tenen com a objectiu principal posar en qüestió la tesi, plantejada inicialment per Ramon Grau i Marina López en el seu conegut article de 1974, de la continuïtat entre manufactura i indústria moderna en el cas de Catalunya. La refutació d'aquesta tesi, Thomson la fonamenta en tres afirmacions que considera avalades per la bibliografia més recent. La primera és que el model predominant de manufactura, basat en empreses de grans dimensions, era una conseqüència, no d'un dinamisme autònom, sinó de la «borbonització de la política econòmica». La segona és que les fàbriques d'indïanes no van sobreviure la crisi de l'Antic Règim, fet que suposà per a Barcelona la pèrdua del seu caràcter de capital de la manufactura cotonera catalana. I la tercera és que si, malgrat tot, la ciutat va continuar sent un centre industrial important en el primer terç del segle XIX, això es va deure principalment a la naixent indústria de construccions mecàniques i al pes de l'energia del vapor. És clar que, per explicar aquest dinamisme en l'àmbit tecnològic, Thomson recorre a factors que, com «el lideratge dels hereus de les fàbriques», «la influència del capitalisme mercantil» o la «gran concentració de treballadors especialitzats», tenen a veure fonamentalment amb l'important desenvolupament de la manufactura d'indïanes del segle XVIII.